

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 347.77

БУТЕНКО С.С.

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ – ЗАПОРУКА ІСНУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються основні концептуальні підходи до розуміння сутності власності в умовах функціонування інститутів громадянського суспільства в правовій та демократичній державі. Особливу увагу автор приділяє дослідженню філософських, економічних, політичних, правових та соціальних аспектів генезису громадянського суспільства в контексті їх формування під впливом питань власності.

Ключові слова: *власність, громадянське суспільство, індивідуалізм, економіка, права людини, ринок, рівність, свобода.*

В статье анализируются основные концептуальные подходы к пониманию сущности собственности в условиях функционирования институтов гражданского общества в правовом и демократичном государстве. Особое внимание автор уделяет исследованию философских, экономических, политических, правовых и социальных аспектов генезиса гражданского общества в контексте их формирования под влиянием вопросов собственности.

Ключевые слова: *собственность, гражданское общество, индивидуализм, экономика, права человека, рынок, равенство, свобода.*

This article analyzes the main conceptual approaches to understanding the nature of ownership in terms of the functioning of civil society in the legal and democratic state. Special attention is given to research philosophical, economic, political, legal and social aspects of the genesis of the civil society in the context of their formation under the influence of ownership.

Key words: *property, civil society, individualism, economy, human rights, market, equality, freedom.*

Вступ. Питання, пов'язані з впливом питань власності на генезис громадянського суспільства, як організаційної форми життєдіяльності людського соціуму за умов утвердження державних інституцій, почали вивчатися ще за часів античності.

При цьому, як зазначається в спеціальній літературі, саме поняття «громадянське суспільство» склалося не відразу, зміст його формувався та збагачувався поступово, диференціація, тобто виокремлення цього поняття з загальної маси понять економічних, політичних та соціальних інститутів соціуму, виводиться на засадах, зокрема: загального визнання концепції індивідуалізму, за якої людина розглядається як першооснова суспільного та політичного устрою, а тому й носієм певних невід'ємних прав; запровадження принципу непорушності приватної власності; сприйняття суспільством ліберального розуміння свободи, яке не зводить її виключно до взаємовідносин між людиною та державою, а розглядається як засіб для самоутвердження особистості; підтримці та реалізації ідеї місцевого самоврядування, що передбачає диференціацію й відносну автономію різних форм публічної влади [1, с. 146].

Перехід від одного етапу розвитку соціуму до іншого зумовлювався рівнем розвитку відносин у галузі власності на засоби виробництва, що супроводжувалось відповідною тран-

сформацією філософсько-правових підходів до розуміння сутності як самої власності, так і її впливу на генезис історичного, економічного та соціально-політичного феномену громадянського суспільства.

При цьому аналіз історичного досвіду економічно розвинутих та демократичних держав показує залежність рівня добробуту та економічного благополуччя громадян від питань власності саме в контексті діяльності інститутів громадянського суспільства та їх впливу на політичну, економічну та соціальну політику держави у цілому.

Однак, незважаючи на це, питання, пов'язані з розумінням суті та рівня впливу власності на суспільно-політичні відносини в соціумі, в сучасній науці все ще лишається дискусійним. Це, певною мірою, можна пояснити значним спадковим впливом утопічної ідеї побудови «ідеального суспільства» на засадах ефемерної «загальнонародної» власності, які протягом значного проміжку часу були панівними у вітчизняній радянській науці та практиці.

При цьому відсутність чіткого наукового визначення питань, пов'язаних із встановленням об'єктивних закономірностей регулювання питань власності, в умовах становлення та утвердження інститутів громадянського суспільства в демократичній та правовій державі негативно впливає й на стан формування законодавства в цій важливій сфері життєдіяльності соціуму.

Постановка завдання. Мета – проаналізувати основні концептуальні підходи до визначення особливостей філософсько-правових засад питань власності як складної та багатofункціональної системи в аспекті її впливу на формування інститутів громадянського суспільства правової та демократичної держави.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження є філософські джерела середньовічних мислителів, вітчизняних та іноземних науковців: Аристотеля, В. Бабкіна, О. Бабкіної, С. Булгакова, Г. Гегеля, О. Зайчука, Д. Кейнса, Д. Керимова, Б. Кистяковського, Т. Ковальчука, М. Костицького, О. Корнієвського, Н. Кушакової-Костицької, Дж. Локка, К. Маркса, В. Нерсисянца, О. Одинцова, Н. Оніщенко, Г. Перрітта, О. Петришина, Т. Пейна, Е. Позднякова, Ю. Резника, І. Савицької, В. Сіренка, А. Сміта, П. Рабіновича, П. Таланчука, С. Утченка, Н. Чумакова та ін.

Результати дослідження. Загальновизнано, що право приватної власності – явище соціально-політичне, ступінь реалізації якого безпосередньо залежить від рівня забезпечення політичної і громадянської свободи індивідуума від стану розвитку суспільства та устрою держави. Сама поява приватної власності як природне право людини нерозривно пов'язана з розвитком громадянського суспільства, держави і людської індивідуальності.

Під терміном «громадянське суспільство», прийнято розуміти систему інститутів поза межами державних та комерційних, яка забезпечує самоорганізацію та розвиток населення; тобто сукупність громадянських і соціальних інституцій і організаційних заходів, які формують базис реально функціонуючого суспільства, на протипагу і в доповнення виконавчих структур держави (незалежно від політичної системи).

Водночас протягом подальшого генезису суспільних відносин виникали і розвивалися нові концептуальні уявлення щодо сутності громадянського суспільства, його структури та ознак. Так, процес утвердження громадянського суспільства як форми відносин індивіда або об'єднань індивідів і держави та визначення його місця в загальній структурі соціуму інколи умовно поділяють на певні етапи та напрями, згідно з якими це суспільство розглядається як: найбільш якісний етап розвитку людського суспільства; держава є складовою частиною громадянського суспільства; механізм, що пов'язує особу, її інтереси, потреби і державу як політичну організацію суспільства; окремі елементи суспільної структури.

При цьому обидва утворення можуть розглядатись чи як рівноправні партнери, чи як нейтральні щодо одне до одного елементи, чи як антагоністичні структури [2].

Найчастіше, як зауважує Г. Зеленько, під громадянським суспільством розуміється сфера суспільства, що характеризується високим рівнем самоврядування індивідів і добровільно сформованими асоціаціями та організаціями громадян, яка захищена від прямого втручання і регламентації з боку органів державної влади [3].

Взірцевим громадянином Аристотель уважав тільки того, «хто бере участь в управлінні та чинить послух» [4, с. 88]. Тобто він вважав, що громадянин – це людина середнього достатку, яка здатна дати лад своїм господарським справам і, відповідно, «ті держави мають найкращий устрій, де середня верства становить значну кількість і користується більшим впливом порівняно з обома крайніми верствами населення» [4, с. 116]. Опосередковано ці

роздуми видатного філософа кореспондуються з поширеною сьогодні думкою, що запорукою існування громадянського суспільства є міцний середній клас.

Наприклад, П. Баранов стверджує, що «громадянське суспільство – це не тільки суспільство, яке добре і гідно живе. Це ще і суспільство, де людина відчуває себе повноцінним учасником демократії. Громадянське суспільство необхідно будувати, як вірно вказує, видаючи закони, що стимулюють виробництво, підвищуючи купівельну спроможність громадян, поступово створюючи і посилюючи середній клас» [5, с. 52].

Сама ідея громадянства, зазначає С. Утченко, як «політична категорія, морально-політична, загальнолюдська цінність збереглася дотепер. Історичне значення поняття «громадянин» і «громадянство» та «громадянське суспільство» полягає в тому, що завдяки їм було висунуто й закріплено уявлення про права людей. Адже саме володіння правами і робить особу громадянином» [6, с. 30].

«Громадянське суспільство, – за визначенням Г. Гегеля, – це диференціація, яка постає поміж сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства починається пізніше ніж розвиток держави» [7, с. 228]. Воно, за його трактовкою, – «це опосередкована працею система потреб, що базується на пануванні приватної власності і загальній, формальній рівності людей. Формування такого суспільства, якого не було в давнину і середньовіччя, пов'язане із затвердженням буржуазного ладу» [7, с. 228].

Отже, як зазначається в спеціальній літературі, громадянське суспільство – історичний етап у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини [8].

«Усунення інтегруючого державного початку, що протистоїть індивідуалізму суб'єктів громадянського суспільства, – наголошує Е. Поздняков, – перетворює громадянське суспільство в нічим не пов'язану сукупність індивідів, що може мати наслідком воцаріння анархії» [9, с. 6, 7].

Інакше розуміли взаємозв'язок інститутів громадянського суспільства, зокрема приватної власності з державою, прихильники радикальних демократичних поглядів. Так, Т. Пейн характеризував приватну власність як суспільне зло, основу суспільної нерівності, оскільки, на його думку, приватна власність у багатьох випадках є результатом недоплати працівникам, котрі її виробили, внаслідок цього в стародавні часи працівники втратили власність, а підприємці набули владу. Він також віддавав перевагу громадянському суспільству на державними інституціями, вважаючи, що держава є просто необхідним злом, і чим менше буде сфера його впливу, тим краще [10].

Безумовно, ці позиції філософів є кардинально протилежними, однак, на наш погляд, вони опосередковано підтверджують аксіому, що в реальному житті діяльність інститутів громадянського суспільства та державної влади є взаємозалежними, а ступінь толерантності їх взаємовідносин визначає рівень демократизації соціуму.

Формування громадянського суспільства, як пише зі цього приводу В. Бабкін, є передумовою становлення політичної демократії, обмеження всеосяжної ролі держави. Дальший розвиток відносин суспільства і держави є гарантією того, що суспільство стане громадянським, а держава – демократичною [11, с. 80].

Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її ствердження та самореалізації в громадському житті. Поняття держави та громадянського суспільства теоретично розчленовують цілісний соціальний організм на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені сторони – політичну і соціальну сферу життя [12, с. 108].

Важливе місце в дослідженні даного феномена належить узагальненню особливостей, властивих громадянському суспільству як сукупності вільних індивідів, кожний з яких є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування, має право на свободу вибору форм власності та на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами [13, с. 38]. Основними його складовими, згідно з традиційним уявленням, є власність, під чим слід розуміти не стільки майно, скільки життя і свободу людини, а також працю та сім'ю.

Головна ознака громадянського суспільства, за висловом А. Брегеди, полягає в забезпеченні «широких прав людини, у вільному виборі нею різноманітних форм економічного й політичного життя, форм идеології та світогляду, в можливості пропагувати й обстоювати свої інтереси, погляди та переконання» [14, с. 156].

На наш погляд, до цього визначення слід додати ще одну важливу характеристику громадянського суспільства, а саме воно повинно забезпечувати людям рівні права. С. Утченко із цього приводу писав, що ідея громадянства в сучасному розумінні зародилася саме в античних полісах, і це було «найважливішим їх здобутком, яким ці суспільні угруповання збагатили людство. З плином часу розуміння поняття «громадянин» та ознак громадянства, пов'язаних із ним прав, обов'язків, привілеїв, способів їх набуття, а також позбавлення тощо суттєво змінилося. Але сама ідея громадянства як політична категорія, морально-політична, загальнолюдська цінність збереглася дотепер. Історичне значення понять «громадянин» і «громадянство» полягає в тому, що завдяки їм було висунуто й закріплено уявлення про права людей. Адже саме володіння правами і робить особу громадянином» [6, с. 30].

Слід також зазначити, що в умовах глобалізації феномен громадянського суспільства набуває ознак міжнародного, навіть наддержавного характеру, та, як показує досвід економічно розвинутих країн, формує громадське розуміння та підтримку ринкових реформ, є головною економічною силою у світі, оскільки на прикладі зазначених країн проявив себе ефективним роботодавцем. З огляду на це в наукових колах все частіше заходить мова про формування так званого «глобального громадянського суспільства», яке на думку Ю. Резника, можна визначити «як суспільні зв'язки, які перетинають національні кордони, проходять через «глобальний, позатериторіальний простір», характеризуються глобальним мисленням» [15, с. 2323–233] та є порівняно самостійною сферою взаємодії недержавних суб'єктів міжнародних взаємодій (індивідів, організацій, соціальних рухів тощо), які самоорганізуються з метою відстоювання своїх інтересів на глобальному рівні [16, с. 103].

Глобальне громадянське суспільство, як вважає М. Здоровега, характеризує «... наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку» [16, с. 103]. Г.Г. Перрітт, оцінюючи можливості впливу суб'єктів приватної ініціативи як учасників сучасного міжнародного суспільства, зокрема, зазначив, що «взаємодіючи один з одним, приватні суб'єкти встановлюють приватні правовідносини, вони встановлюють змішані правовідносини, коли взаємодіють із державою, і, нарешті, незважаючи на національні кордони, вони координують свої особисті приватні інтереси та здійснюють вертикальний тиск через групи своїх представників (national interest groups), визначаючи таким чином державну політику» [17, с. 102].

Як зазначається в Білій книзі Ради Європи, «громадянське суспільство відіграє важливу роль у наданні громадянам можливості висловитися з питань, що їх хвилюють, та можливості забезпечити свої потреби. Під громадянським суспільством у цьому випадку розуміється: профспілки та союзи роботодавців («соціальні партнери»), неурядові організації, професійні об'єднання, благодійні організації, організації, що залучають громадян у місцеве чи муніципальне життя за посередництва церков чи релігійних громад» [18]. Крім цього, як слушно зауважує О. Зайчук, «громадянське суспільство – це правове демократичне суспільство, для якого характерним є:

- 1) визнання та матеріалізація ідей верховенства права, особливою останнього має бути поділ на публічне і приватне право;
- 2) єдність права та закону;
- 3) правове забезпечення і розмежування діяльності різних гілок влади;
- 4) розвиток та вдосконалення суспільства разом із розвитком і вдосконаленням правової держави» [19, с. 36].

У спеціальній літературі наголошується на значному впливі інститутів громадянського суспільства на економічну систему держав як сукупність економічних інститутів і відносин, в які вступають люди в процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання сукупного продукту, реалізації права власності. Також зазначається, що воно базується на міцному фундаменті – недержавній власності на засоби виробництва, реалізації прав і свобод економічних та політичних інтересів як індивідів, так і колективів. Наявність в індивідів та колективів прав і свобод, прав на власність протиставляють їх державі та державній власності [21, с. 6].

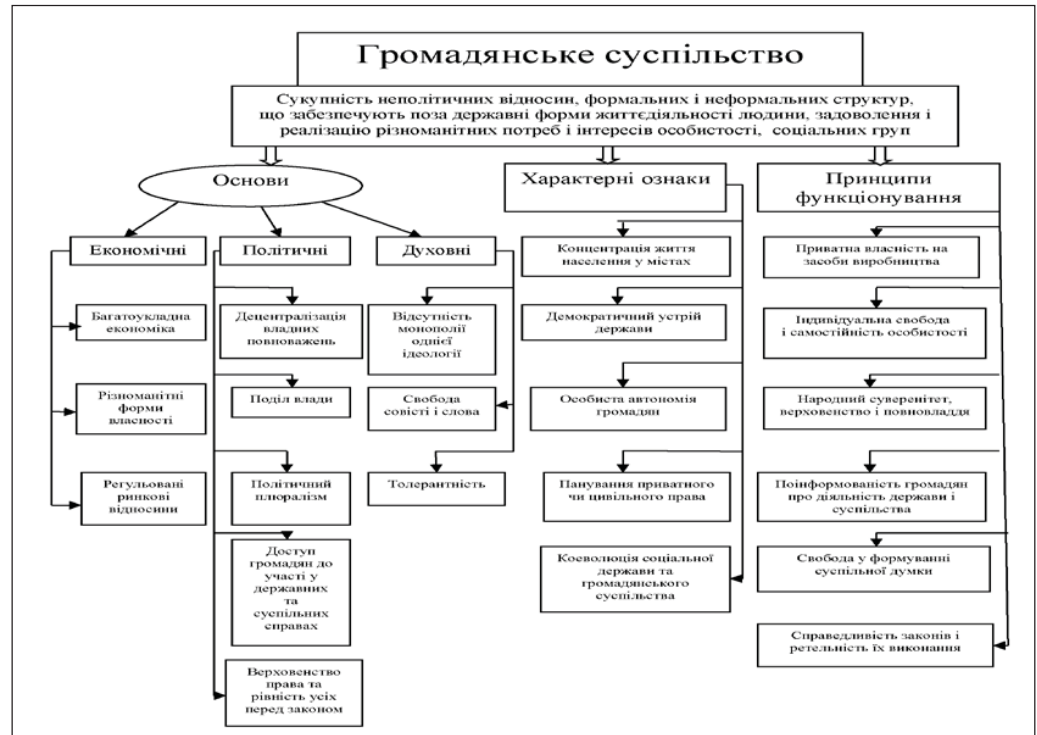

Схема № 19. Характерні ознаки громадянського суспільства демократичної та правової держави (за О. Корнієвським) [20]

У спеціальній літературі наголошується на значному впливі інститутів громадянського суспільства на економічну систему держав як сукупність економічних інститутів і відносин, в які вступають люди в процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання сукупного продукту, реалізації права власності. Також зазначається, що воно базується на міцному фундаменті – недержавній власності на засоби виробництва, реалізації прав і свобод економічних та політичних інтересів як індивідів, так і колективів. Наявність в індивідів та колективів прав і свобод, прав на власність протиставляють їх державі та державній власності [21, с. 6].

Громадянське суспільство як сукупність вільних індивідів прийнято розглядати в декількох аспектах, а саме: економічному, соціальному та політичному.

Суть економічного аспекту полягає в праві індивіда мати у власності засоби, необхідні для забезпечення нормального існування, та вільно обирати рід занять, професію та користування її результатами.

Деталізуючи цей аспект громадянського суспільства, І. Савицька зазначає, що його основою становить «економічна» людина, яка тільки через відносини власності «може виявити свою соціальну активність і заявити про неприйняття будь-яких форм маніпулювання, застави тощо. Економічна незалежність індивіда визначає такий рівень його свободи, що забезпечує його незалежність від інших, а також створює оптимальні умови самовираження і самоздійснення» [22, с. 110].

Так, згідно з О. Зайчуком, «в економічній сфері структурними елементами громадянського суспільства є недержавні підприємства: кооперативи, орендні колективи, акціонерні товариства, асоціації кооперативів та інші добровільні об'єднання громадян у галузі господарської діяльності, які створюються ними з особливої ініціативи [19, с. 37]. О. Скрипнюк також вважає, що структурними елементами економічної системи є недержавні підприємства, до яких відносяться, зокрема, приватні господарства, акціонерні товариства, кооперативні господарства, фермерські господарства, індивідуальні, приватні підприємства громадян [23, с. 14].

Отже, слід погодитися з О. Одинцовою, яка наголошує, що громадянське суспільство – це «таке суспільство, в якому головною діючою особою, суб'єктом розвитку виступає громадянин, як особистість з усією системою притаманних їй потреб та інтересів, відповідною структурою цінностей» [24, с. 41].

Соціальний аспект розглядається як автономізація індивіда в межах соціуму з метою забезпечення своїх потреб. Це передбачає, як слушно зауважує П. Таланчук, існування автономних, суверенних, вільних особистостей, які є рівними і наділені приватною власністю на умови своєї життєдіяльності. Саме приватна власність та умови життєдіяльності роблять людську особистість дійсно економічно незалежною і вільною» [25, с. 12]. «Якщо в людини нічого немає, коли вона позбавлена засобів виробництва, а значить і засобів до існування, то така людина стає залежною, нею легко можна командувати, маніпулювати, примушувати бути покірною. Саме такі люди були потрібні країнам із тоталітарним режимом, в яких, не маючи нічого власного, індивід ставав повністю підконтрольним державі» [26, с. 45].

У контексті особливостей політичного аспекту громадянського суспільства, на думку П. Рабіновича, його слід розуміти як спільність вільних, рівноправних людей та їх об'єднань, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власником, а також брати активну участь у політичному житті [27, с. 47].

«При цьому, – констатує Ю.Ткаченко, – у всіх підходах, моделях громадянського суспільства чітко домінують дві головні ідеї – непорушність, гарантованість права власності та відмова держави від прагнення тримати у своїх руках всі соціальні зв'язки, від претензій на роль єдиного організатора та координатора суспільного життя» [28, с. 339].

Висновки. Таким чином, спираючись на право приватної власності як економічний, політичний, правовий та соціальний фактор функціонування інститутів громадянського суспільства та важливої складової частини діяльності сучасної демократичної та правової держави, можна зробити певні висновки:

1) по-перше, питання власності було та лишається невід'ємною частиною громадського суспільства та має вирішальний вплив на формування політики держави у всіх галузях її діяльності;

2) по-друге, саме приватна власність стимулює розвиток приватної ініціативи, творчої енергії особистості, здорову конкуренцію, сприяє підвищенню рівня правової культури громадян, співрозмірності до викликів сучасних тенденцій генезису соціуму;

3) по-третє, суб'єктом громадянського суспільства може бути лише людина, яка в суспільстві визнається особистістю, індивідом, з неповторними характеристиками та цінностями, а також різноманітні об'єднання цих особистостей;

4) по-четверте, повноцінне функціонування інститутів громадянського суспільства та їх прогресивний розвиток є можливим лише за умови формування середнього класу приватних власників. Його відсутність або недостатній розвиток має наслідком занепад громадянського суспільства та встановлення домінуючої ролі держави над суспільним життям, що де-факто означає відмову від концепції правової, демократичної держави на користь тоталітарної системи управління державними справами.

Список використаних джерел:

1. Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні / О. Петришин // Вісник АПрН України №2(33)-3(34). – С.142–161.
2. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Сіренко, В. Тимошенко, Т. Ковальчук та ін. – К. : Логос, 1997. – 124 с.
3. Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства : досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К. : Знання України, 2007. – 335 с.
4. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюка. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
5. Баранов П.П. Институты гражданского общества в правовом пространстве современной России / П.П. Баранов. – Ростов-на-Дону, 2003.
6. Утченко С.Л. Политические учения древнего Рима, III-I вв. до н.э. / С.Л. Утченко. – М. : Наука. – 1977. – 257 с.
7. Гегель Г.-В.-Ф. Философия права / Г.-В.-Ф Гегель ; пер. Б.Стоппнера и И.Левиной. – М., 1990. – 524 с.
8. Громадянське суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

9. Поздняков Э.А. Российское гражданское общество. Иллюзии и реальность / Э.А. Поздняков // Политический класс. – 2006. – № 22. – С. 6.
10. Paine Th. The Complete Writings of Thomas Paine. Collected and Edited by Philip S. Foner, Ph. D. – N. Y., The Citadel Press, 1945. – Vol. 1-2.
11. Суспільство громадянське / Політологічний енциклопедичний словник. Посібник для студентів вищ. навч.закл. / Відп. ред. В.Д. Бабкін. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
12. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Соціологічна асоціація України; уклад. Волович В.Г. [та ін.]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1998. – 728 с.
13. Московець В.І. Громадськість як інститут громадянського суспільства / В.І. Московець // Вісник ХНУВС. – 2011. – № 2(53). – С. 37–43.
14. Брегеда А.Ю. Основи політології / А.Ю. Брегеда. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2000. – 312 с.
15. Резник Ю.М. Глобальное гражданское общество / Ю.М. Резник // Глобалистика: Энциклопедия / Гл. ред. И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. – М. : Радуга, 2003. – 1328 с.
16. Здоровега М. Особливості становлення глобального громадянського суспільства / М. Здоровега // Національний університет «Львівська політехніка» Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 26, 2014. – С. 100–106.
17. Perritt Henry N. Americans with Disabilities Act Handbook / Henry N. Perritt. – J. Wiley, 1997 – 471 p.
18. Європейське врядування. Біла книга / Комісія Європейських співтовариств. – Брюссель, 25.7.2001 COM(2001) 428 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravo.org.ua/files/konstatyts/WHITE_BOOK_UKR_REV.pdf.
19. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
20. Корнієвський О.А. Про «громадянське суспільство» студентам заочної форми навчання / О.А. Корнієвський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://knukim.edu.ua/povunu/pro-gromadyanske-suspilstvo-studentam-zaочноy-formi-navchannya>.
21. Адам О.Ю. Поняття «людський капітал» у контексті розвитку теорії громадянського суспільства / О.Ю. Адам // ВІСНИК Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – № 1(1). – 2014. – С. 5 – 7.
22. Савицька І.М. Свобода і громадянське суспільство у контексті історичної практики та українського сьогодення / І.М. Савицька // Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2008. – № 75. – С. 109–115.
23. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму / О. Скрипнюк // Право України. – 2001. – № 5. – С. 12.
24. Одинцова А.В. Гражданское общество: прошлое, на стоящее, будущее / А.В.Одинцова // Социально-политические науки. – 1991. – № 12. – С. 45–47.
25. Таланчук П.М. Незалежність України, як і власну гідність, громадянам необхідно захищати, навіть не уміючи / П.М. Таланчук // Матеріали до вступної лекції та роздумів студентів. – К. : Університет «Україна», 2011. – 59 с.
26. Шкварок Л.В. Історичні аспекти формування правової думки стосовно власності / Л.В. Шкварок // Юридичний вісник 3(20)201. – С. 44–47.
27. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П.М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
28. Ткаченко Ю.В. // Конституційні засади регулювання права власності в Україні / Ю.В. Ткаченко // Форум права, 2014. – № 4. – С. 339–343.